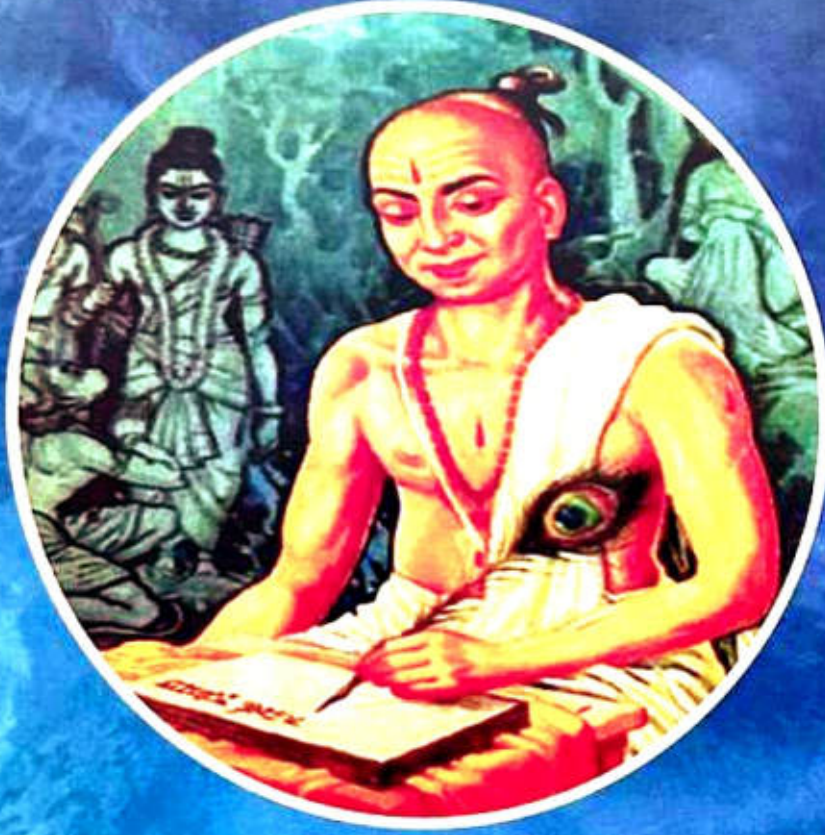

સંસ્કૃત વિષયના સષ્ટીય પરિસંવાદમાં વ્યાખ્યાન લેવામાં આવ્યું

ભવભૂતિનું સાહિત્ય

સંપાદન સમિતિ

ડૉ. જે.જે.દેસાઈ ડૉ. ઓ.એમ. પટેલ

ડૉ. એમ.એન. સોલંકી

(સંસ્કૃત વિભાગ)

આર્ટ્સ કોલેજ, મોડાસા

ડૉ.દીપક એચ. જોષી
આચાર્ય
આર્ટ્સ કોલેજ, મોડાસા

શ્રી. મ.લા. ગાંધી ઉચ્ચતર કેળવણી મંડળ સંચાલિત
શ્રી એસ.કે.શાહ એન્ડ શ્રી કૃષ્ણ ઓ.એમ. આર્ટ્સ કોલેજ
મોડાસા - ૩૮૩૩૧૫ (ઉત્તર ગુજરાત-અરવલ્લી)

संस्कृत विधायना राष्ट्रीय परिसंवाहमां वंचायेल लेणोनो संयय

अपभ्रूतिनुं साहित्य

संपादन समिति

डो. जे.जे.देसाई डो. अ.अ.म. पटेल
डो. अ.अ.अ. सोलंकी
(संस्कृत विभाग)
आर्दस कोलेज, मोडारा

प्रकाशन

गीन इलेग हाउन्डेशन,
सोनासण गुजरात- 373210
www.eternityzxy.com

ISBN 978-93-87988-66-6

:: અનુક્રમણિકા ::

૧	ભવભૂતિના નાટકોમાં મૌક્તિક (મોતી) પ્રા.ડો.રાકેશ.એન. જોષી આર્ટ્સ & કોમર્સ કોલેજ, હિંમતનગર જી. સાબરકાંઠા	૦૧
૨	ભવભૂતિના નાટકોમાં કર્ણારસ પ્રો. ડૉ. સી. આર. પટેલ આર્ટ્સ એન્ડ કોમર્સ કોલેજ, ધનસુરા	૦૭
૩	‘ઉત્તરરામચરિત’માં સીતાનું પાત્ર ડો.અર્પિતાબેનજી.પટેલ વિજયનગર આર્ટ્સ કોલેજ, વિજયનગર	૨૦
૪	ઉમાશંકર જોષી કૃત ઉત્તરરામચરિતનો સમશ્લોકી અનુવાદ ડો. મંજુલા એન સોલંકી , આર્ટ્સ કોલેજ, મોડાસા	૨૫
૫	ભવભૂતિ રચિત ઉત્તરરામચરિત માં લોકરંજક ચિત્રદર્શન પ્રસંગ ડો.પ્રકાશચંદ્ર મોતીભાઈ પટેલ . સંસ્કૃત વિભાગ, એમચૌધરી આર્ટ્સ.એમ. કોલેજરાજેન્દ્રનગર ,	૩૫
૬	ઉત્તરરામચરિતમાં પ્રકૃતિનિરૂપણ પ્રિ.ડૉ.સુરેશભાઈ એસ.પટેલ શ્રીમતી આર.આર.એચ.પટેલ મહિલા આર્ટ્સ કોલેજ,વિજાપુર	૩૮
૭	“વૈશ્વિકકવિરુપેણ ભવભૂતિ” મુજપરા કિરીટકુમાર કાળીદાસ શોધ છાત્ર (સંસ્કૃત) હેમ.ઉ.ગુજરાત યુનિવર્સિટી, પાટણ	૪૨
૮	મહાકવિ ભવભૂતિના ગૌણપાત્રો પરમાર શૈલેષકુમાર કાન્તિલાલ ખોલવાડા, તા.સિધ્ધપુર જિ-પાટણ, ૩૮૪૧૫૧	૫૧

ઉમાશંકર જોષી કૃત ઉત્તરરામચરિતનો સમશ્લોકી અનુવાદ

ડૉ. મંજુલા એન સોલંકી

આર્ટ્સ કોલેજ, મોડાસા

શ્રી ઉમાશંકર જોષી ગુજરાતી સાહિત્યના જાણીતા કવિ અને લેખક હતા. તેમને ૧૯૬૭ માં ભારતીય અને ખાસ કરીને ગુજરાતી સાહિત્યમાં તેમના ઉમદા પ્રદાન માટે જ્ઞાનપીઠ પુરસ્કારથી સન્માનિત કરવામાં આવ્યા હતા. તેમના જીવન ઉપર રવિન્દ્રનાથ ટાગોર અને મહાત્મા ગાંધીની ભારે અસર હતી. તેઓ ગાંધી યુગના પ્રધાન સાહિત્યકાર હતા. તેમણે સાહિત્યનાં અનેક ક્ષેત્રોમાં ખેડાણ કર્યું છે. ઉમાશંકર જોષીએ ઉત્તરરામચરિતનો સમશ્લોકી અનુવાદ કર્યો છે. જે નીચે પ્રમાણે છે.

સંસ્કૃત કવિઓના શિષ્ટાચાર મુજબ કવિ ભવભૂતિ ઉત્તરરામચરિત નાટકનો પ્રારંભ નાન્દીસ્તવનથી કરે છે. નાન્દી શ્લોકમાં કવિ પોતાના પૂર્વના કવિઓ અને અમર આત્માના અક્ષર અંશ જેવી કવિવાણીને વન્દન કરે છે^૧ જેનો સમશ્લોકી અનુવાદ -

પૂર્વના કવિઓને આ નમસ્કાર સમર્પીએ, વન્દીએ દિવ્ય તે વાણી - અમૃતા આત્મની કલા^૨

ચિત્રવીથીનાં દર્શન દરમ્યાન પુનઃ એ વનોમાં ભ્રમણ કરવાની ઇચ્છા સીતા વ્યક્ત કરે છે. અને એ દોહદની પૂર્તિ સીતાના ત્યાગમાં ઉપયુક્ત થાય છે. કેવી કડુણ વક્તા ! અને બીજા સંદેશાના અનુસંધાનમાં રાજા રામ પ્રજાનુરંજનના ગંભીરતાપૂર્વક શપથ ઉચ્ચારે છે કે -

સ્નેહ, દયા કે સુખ અથવા જાનકીને પણ પ્રજાની આરાધના માટે ત્યજી દેતાં મને વ્યથા થશે નહિ^૩ જેનો સમશ્લોકી અનુવાદ છે -

સ્નેહ કિં વા દયા, સૌખ્ય, અથવા જાનકી કદી, લોકઆરાધના અર્થે ત્યાગતાં ન મને વ્યથા.^૪

રામ ચિત્રવીથી પ્રસંગે સીતાનું વર્ણન કરતાં કહે છે આછી પાતળી દંતકળીઓ વડે અને લમણા પર ફરફરતી મનોહર લટોથી મુગ્ધ લાગતા શિશુ મુખને ધારણ કરતી એ જાણે ચાંદની જેવા અત્યંત સુંદર અને સ્વાભાવિક શોભાભર્યા મધુર અંગોથી મારી માતાઓને ફૂતુહલ આપતી હતી^૯ એનો અનુવાદ-

ભડતી લમણે આછી ઝીણી લટો રમણીય ને, દશનકળીથી મીઠું રહેતું શિશુમુખ ધારતી
લલિતમધુરા જ્યોત્સ્ના જેવા અકૃત્રિમ શ્રીભર્યા, નિજ અવયવે માતાઓને ફૂતુહલ અર્પતી.^૯

પ્રસવર્ણ પર્વત ઉપરના મધુર પ્રસંગોની યાદ સીતાને અપાવતાં એમણે અનુભવેલા મધુર ભાવો કવિતામાં ઉતારતાં નાયક નાયિકાને પૂછે છે કે - હે સુતનું, લક્ષ્મણે તે પર્વત ઉપર કરેલી સેવાને લીધે આપણે બંને નિરાંતે રહેલાં તે દિવસો તને યાદ છે? અથવા ત્યાંની સરસ જળવાળી ગોદાવરી યાદ છે? અને તેના કિનરા પર આપણે ધૂમતા હતા તે યાદ છે?^{૧૦} જેનો સમશ્લોકી અનુવાદ -

સુતનું ! દિન સ્મરે છે તે, રક્ષાં' તાં નિરાંતે, કરી હતી જવ સેવા લક્ષ્મણે પર્વતે તે?
સ્મરતી સરસતીરા તે તું ગોદાવરીને? સ્મરતી તું વળી તેને તીર ધૂમ્યાં કંઈ તે? અને
વળી

કિમપિ કિમપિ મન્દં મન્દમાસતિયોગાદવિરલિતકપોલં જલ્પતોરક્રમેણ ।

અશિથિલપરિમ્ભવ્યાપૃતૈકૈકદોષ્ણોરવિદિતગતયામા રાત્રિરેવ વ્યરંસીત્ ॥^૯

જેનો સમશ્લોકી અનુવાદ -

કંઈક કંઈક ધીરું ધીરુંસામીપ્ય યોગે, કમ વિણ લવતાં દૈને કપોલે કપોલ,
ઉભયભુજ વીટાયો ગાઢ આલિંગને, ત્યાં, પ્રહર ગત ન જાણ્યા રાત્રિ પોતે જ વ્હૈ
જૈ.^{૧૦}

જનસ્થાનમાં બનેલું બધું જાણે પ્રત્યક્ષ થઈ રહે છે. રામે કરેલાં ડુદનો કે જેનાથી -
અપિ ગ્રાવા રોદિત્યપિ દલતિ વજ્રસ્ય હૃદયમ્ ।

ડુ એ એથી તો પથ્થર પણ તૂટે વજ્રહૃદય^{૧૧}

પંપા સરોવરનું ચિત્રાત્મક વર્ણન આપતાં જણાવે છે - એમાં મદથી કલરવ કરતા હંસોની પાંખોથી હાલેલાં, ડોલતાં, લાંબી ઠાંડીવાળા શ્વેત કમળોથી યુક્ત ભૂમિપ્રદેશોને, આંસુ વડે અને ફરીથી આવે તે (સમય) ની વચ્ચે મેં નીલકમળવાળા જોયા હતા.¹⁷

ભવભૂતિએ કાલિદાસની માફક જ કવિતાને જેમ સેવી છે તેમ પ્રકૃતિને પણ એ જ સૂક્ષ્મ કવિનજરથી નિહાળી છે. શ્રી ઉમાશંકર યથાર્થ રીતે જ નોંધે છે કે, "માનવ ભાવના વેધક નિરૂપણ ઉપરાંત ભવભૂતિની કવિતાનું બીજું સિદ્ધિ શિખર છે પ્રકૃતિ ચિત્રણ." કાલિદાસના મેઘદૂતમાં જણાતી ચિત્રાત્મકતા ભવભૂતિમાં પણ ઠેર ઠેર જોવા મળે છે. ઉપરનો શ્લોક માનવ હૈયાના ભાવો અને પ્રકૃતિને સમરસ કરીને ભાવકને આસ્વાદ આપે છે.¹⁸

લક્ષ્મણ માલ્યવાન પર્વતની વાત કહેતાં જણાવે છે - આ તે કકુભ વૃક્ષોથી સુવાસિત માલ્યવાન નામનો પર્વત છે, જેના શિખર ઉપર શ્યામ, સ્નિગ્ધ અને તાજું વાદળ આશ્રય લઈ રહ્યું છે.¹⁹

રામ - વિરમ વિરમાતઃ પરં ન ક્ષમોઽસ્મિ । પ્રત્યાવૃત્તઃ પુનરિવ સ મે જાનકીવિપ્રયોગઃ ॥

વિરમ સહી એથી વધારે શકું ના, આવ્યો મારે ફરીથી વળી શુ જાનકીનો વિયોગ¹⁴

રામ 'દાંપત્ય સ્નેહનું સ્તોત્ર ઉચ્ચારતાં જણાવે છે. - આ ઘરમાં લક્ષ્મી છે. બંને આંખોની અમૃતશલાકા છે. શરીર પર તેનો આ સ્પર્શ પુષ્કળ ચંદનના રસ જેવો છે. કંઠમાં આ હાથ શીતળ અને કોમળ મોતીની માળા છે. એનું શું પ્રિય-ગમી જાય તેવું નથી? પણ અત્યંત અસહ્ય બને જો થાય વિરહ.¹⁵

ગૃહે આ લક્ષ્મી, ને અમૃતસળી છે એ નયનની, શરીરે સ્પર્શો શા રસભર શકે ચંદન રસ !

ગળે બાહુ આ તે શિશિરમુદ્ગમુક્તાસર સમો !, ન શું એનું પ્રેયસ ! અસહ પણ તે માત્ર વિરહ¹⁶

સીતાના પરિત્યાગ પછી આરંભાયેલા રાજસૂય યજ્ઞમાં રામ કહે છે સીતાની સુવર્ણ પ્રતિમા જ સીતાનું સ્થાન લેશે. આ નિર્ણય સાંભળી વાસંતીને લોકોત્તર રામના વજ્રથીય કઠોર અને કુસુમથીય કોમળ ચિત્તનો ખ્યાલ આપે છે.

वज्रादपि कठोराणि मृदूनि कुसुमादपि । लोकोत्तराणां चेतांसि को हि विजातुमर्हति ॥१८

समश्लोकी अनुवाद :

કઠોર જે વજ્રથી, એ પુષ્પથી પણ જે મૃદુ, અલૌકિક મનુષ્યોનાં ચિત્તને પામી કો શકે^{૧૮}

રામને સીતાના સ્નેહની યાદ આવે છે તે શ્લોક -

त्वया सह निवत्स्यामि वनेषु मधुगन्धिषु । इतिहारमतैवासौ स्नेहस्तस्याः स तादृशः ॥ २-

૧૮

न कींचिदपिकुर्वाणः सौख्यैर्दुःखान्यपोहति । तत्तस्य किमपि द्रव्यं यो हि यस्य प्रियोजनः

॥૨-૧૯

વસીશ હું તુજ સંગે મધુગન્ધિ વનો મહીં, એમ આનંદતી ! એનો હતો સ્નેહ જ એ હવો

ન કાંઈ કરતુ તોયે સૌખ્યથી દુઃખ વારતું, તે તેનું કૈંક છે દ્રવ્ય જેનું જે પ્રિય હો જન.^{૨૦}

ત્રીજા અંકમાં આવતો વિષ્કંભક તમસા અને મુરલાના સંવાદરૂપે રજૂ થયેલો છે. કવિ ભવભૂતિ સ્પષ્ટ કથન કરીને જાહેર કરે છે કે - ઊંડો હોવાથી બહાર ન આવેલો અને અંદર છુપાયેલી ગાઢ વ્યથાવાળો રામનો કરુણ રસ પુટપાક સમાન છે.^{૨૧}

ગંભીરતાથી ના ફૂટ્યો વ્યથા ગાઢી છુપાવતો, પુટપાક સમો હૈયે કારુણ્યરસ રામનો.^{૨૨}

પંચવટીનાં દર્શનથી રામના મનોભાવો વ્યક્ત કરતો શ્લોક -

अन्तर्लीनस्य दुःखाग्नेरद्योत्तामं ज्वलिष्यतः । उत्पीड एव धूमस्य मोहः प्रागावृणोति माम्

॥૩-૯

દુઃખાગ્નિ જે પડ્યો હૈયે જ્વલશે આજ જોરથી, તે પહેલાં ધૂમગોટાશો મોહ લે આવરી મને.^{૨૩}

રામ અદ્રશ્ય સીતાને જોઇ શક્તા નથી પણ તેના સ્પર્શને ઓળખે છે અને તેનામાં ચેતના પુનઃ પ્રસરે છે -

સ્પર્શઃ પુરા પરિચિતો નિયતં સ એવ સંજીવનશ્ચ મનસઃ પરિતોષણશ્ચ।
સંતાપજાં સંપદિ યઃ પરિહત્ય મૂર્છામાનન્દનેન જડતાં પુનરાતનોતિ ॥^{૨૪}

આ પૂર્વનો પરિચિત પ્રિયસ્પર્શ એ જ, સંજીવનીસમ વળી મન-મોહકારી
સંતાપની હરી લઇ ક્ષણમાંહી મૂર્છા, આનંદ અર્પી ફરી જે જડતા પ્રસારે.^{૨૪}

સીતાના ત્યાગમાં રહેલી દૂરતાને અનુલક્ષીને ઉપાલંભ આપતાં વાસંતી રામને કહે છે કે -

ત્વં જીવિતં ત્વમસિ મેં હૃદયં દ્વિતીયં ત્વં કૌમુદી નયનયોરમૃતં ત્વમઙ્ગે ।

इत्यादिभिः प्रियशतैरनुरूढ्य मुग्धां तामेव शांतिमथवा किमिहोत्तरेण ॥उत्तररामचरित(३-
२५)

તું મારું જીવન અરે હૃદય દ્વિતીય, તું કૌમુદી નયન કેરી સુધા તું અંગે.

એવાં શત પ્રિયથી રીઝવી જહ મુગ્ધા, તેને જ - એ બધુ રહો ! વધુ બોલીને શું^{૨૫}

વાસંતી રામને કહોર અને યશઃપ્રિય કહી સીતાની શી દશા થઇ હશે એ અંગે પૂછતાં રામ સૂચવે છે કે સીતા હિંસક પશુઓ વડે લુપ્ત થઇ હશે. એમ કહેતાં રામ રુદન કરે છે. તમસા રામના રુદનને અનુમતિ આપતાં સીતાને કહે છે કે દુઃખિયાંએ દુઃખ હજવા કરવા રહે છે જ. કેમ કે -

पूरोत्पीडे तटाकस्य परीवाहः प्रतिक्रिया । शोकक्षोभे च हृदयं प्रलापैरेव धार्यते ॥ (३-२६)

અર્થાત્

પૂરનો ભરાવો થાય ત્યારે તળાવ માટે છલકાવું એ જ ઉપાય છે. શોકથી ક્ષુબ્ધ થતાં હૃદય રુદનથી જ ટકી રહે છે.

ભરાવો પૂરનો થાતાં પરીવાહ ઉપાય છે, તળાવોને શોકક્ષોભે હૈયુ રોયે ટકી રહે.^{૨૬}

અહીં સ્વપ્ન વાસવદત્તમ્ ના છઠ્ઠા અંકની ઉક્તિ યાદ આવે છે જેમાં આવા જ વિચારો વ્યક્ત થયા છે.^૯ રામનો વિલાપ વાસંતીની હાજરીમાં જ અહીં મોકળો બનીને વ્યક્ત થાય છે. રાજા પુનઃમૂર્છિત થાય છે. તમસા પુનઃ હસ્તસ્પર્શથી રામને જિવાડવા સૂચવે છે. આ પ્રયોગ અગાઉ થઇ ચૂક્યો છે. વાસંતી સીતાને રામને બચાવવા ભૂમ પાડે છે તેમાં સુંદર નાટ્યાત્મક વક્તા સર્જાય છે. સીતાના પુનઃ સ્પર્શથી રામ પુનઃ ચેતના પામે છે. રામ અર્ધજાગૃત અવસ્થામાં જ વાસંતીને સીતા જીવે છે એવું નિવેદન કરે છે. રામના હાથમાં સીતાના અદ્રશ્ય હાથનો મજબૂત પુરાવો છે. જે રામ વાસંતીના હાથમાં મૂકવા જતાં સીતા હાથ લઇ લે છે. રામ વ્યાકુળ થાય છે. સ્વપ્નવાસવદત્તમમાં ઉદયનને પણ વાસવદત્તાના સ્પર્શનો અનુભવ થાય છે.^{૧૦} વસંતકને રાજા આ અંગે ખુશ ખબર આપે છે. વસંતક તેને સ્વપ્ન જોયું હશે એમ માને છે. બંને સ્થળોએ નાયકો એકસરખી પરિસ્થિતિમાં એકસરખા ભાવ અનુભવતા જણાય છે.

રામની દશા જોઇ સીતાને ખાતરી થાય છે કે રામ તો એના એ જ છે. પણ એમની દશાથી ગભરાય છે. તમસા સીતાની દશા પણ વર્ણવે છે.

સસ્વેદ - રોમાંચિત - કંપિતાંગી, થઇ પ્રિય-સ્પર્શ - સુખેથી બાલા
નવામ્બુદે સીંચી કળી-પ્રકુલ્લ, વાયુથી હાલેલી કદમ્બડાળશી.^{૧૦}

યોથા અંકમાં જનકના રોષનું વર્ણન આપતો સમશ્લોકી અનુવાદ -

લક્ષ્મી સમી રઘુતણા કુળમાં હતી આ, લક્ષ્મી જ એ શુ ઉપમા તણુ કાર્ય એ આ
તે હાય ! પ્રાણી કંઇ બીજું જ દૈવયોગે, દુઃખ સ્વરૂપ બની ! શો પરિવર્ત તે આ !^{૧૧}

અને

જે જનો જ મને પૂર્વે હતાં મૂર્ત મહોત્સવ, અસહ્ય ધામાં મીઠાશું થયું તેનું જ દર્શન.

પાંચમા અંકમાં લવ અને ચન્દ્રકેતુ બંને એકબીજાને -

યદ્દ્વિચ્છાસંવાદઃ કિમુ ગુણાનામતિશયઃ પુરાણો વા જન્માન્તરનિબિડબદ્ધઃ પરિચયઃ ।

નિજો વા સંબંધઃ કિમુ વિધિવશાત્કોઽપ્યવિદિતો મમૈતસ્મિન્દષ્ટે હૃદયમવધાનં રચયતિ ॥^{૧૨}

અકસ્માતે લાઘ્યું મિલન ગુણનો વા અતિશય, પુરાણો વા જન્માન્તરથી દ્રઢ બાંધ્યો
પરિચય.

હશે કે પોતીકું સગપણ - અજાણ્યું વિધિબળે, નિહાળું એને ત્યાં બનતું મુજ એકાગ્ર
હૃદય.^{૨૧}

છઠા અંકમાં રામ કુશને ભેટવા ઉત્કંઠિત છે ત્યારે કહે છે કે -

અઙ્ગાદઙ્ગાત્સૂત ઇવ નિજસ્નેહસારસ્ય સારઃ પ્રાદુર્ભૂય સ્થિત ઇવ બહિશ્ચેતનાઘાતુરેકઃ।

સાન્દ્રાનન્દક્ષુભિત્ત્વદયપ્રસવેણેવ સૃષ્ટો ગાત્રં શ્લેષે ચદમૃત રસસ્ત્રોતસાસિચ્ચતીવ ॥૬-૨૨

અંગાંગે થી ઝરી ઝરી ઠર્યો સ્નેહનો સર્વસાર, કે ચૈતન્ય પ્રકટિત થઇ ઉભું મૂર્ત સ્વરૂપ
ગાઢાનન્દે ક્ષુભિત ઉરના પ્રસ્ત્રવ્યાથી સૃજાયો !, ગાત્રાશ્લેષે અમૃતરસના સ્રોતથી સિંચી રહે
તો !^{૨૨}

સાતમા અંકમાં સીતાત્યાગ પછીના રામકથાના ઉત્તરાર્ધ ને મહર્ષિ વાલ્મીકિએ
નાટ્યદેહ આપ્યો હતો. અને યોગ્ય સમયે પ્રયોગમાં રજૂ કરવાના હતા. ગંગા કિનારે
વાલ્મીકિના આશ્રમમાં આ નાટક ભજવવાનું છે. નાટક જોવા વડીલો અને મહર્ષિઓ
ઉપરાંત નગરજનો પણ આવ્યા છે ગર્ભાકનો પ્રારંભ, વનમાં એકલી અટૂલી સીતા પોતાની
જાતને ગંગામાં નાખે છે. તે પ્રસંગથી થાય છે. આ પ્રસંગ નગરજનોને સીતાની
પવિત્રતાની જાણ કરાવે છે અંતે રામ અને સીતાનું લવકુશ સહિત મિલન કરાવી આપે છે.

વાલ્મીકિ દ્વારા આશ્ચર્ય જોઇને લક્ષ્મણ કહે છે -

મન્યાદિવ ક્ષુબ્ધ્યતિ ગાઙ્ગમમ્મ્ભો વ્યાપ્તં ચ દેવર્ષિભિરન્તરિક્ષમ્ ।

આશ્ચર્યમાર્યા સહ દેવતામ્બ્યાં ગઙ્ગામહીમ્બ્યાં સલિલાદુદેતિ ॥ ૭-૧૬

સમશ્લોકી અનુવાદ -

મથાઇ ગંગાજલ ક્ષોભ પામ્યું, ને વ્યાપ્ત દેવર્ષિથી અંતરિક્ષ

આશ્ચર્ય ! આર્યા દ્રવ્ય દેવતા તે ગંગોવી સાથે જળબહાર આવે.^{૨૩}

અંતમાં વાલ્મીકિ રામને કહે છે રામભદ્ર કહો તમારું બીજું શું પ્રિય કરુ? રામ કહે છે આથી
વધારે બીજું પ્રિય કંઈ હોય? તો પણ આટલું થાવ -

पाप्मभ्यश्च पुनाति वर्धयति च श्रेयांसि सेयं कथा ।

माङ्गल्या च मनोहरा च जगतो मातेव गङ्गेव च ।

वाल्मीकेः परिभावयन्त्वभिनयेर्विन्यस्तरूपां बुधा

शब्दब्रह्मविदः कवेः परिणतप्रज्ञस्य वाणीमिमाम् ॥ ७-२०

सप्तश्लोकी अनुवाए

श्रेयोमां करी वृद्धि पावन करे पापोथी ते आ कथा

माङ्गल्या सुमनोहरा जगतनी माताशी गंगा समी.

वाल्मीकिनी लहो बुधो अभिनये आकार धारंती आ

शब्दब्रह्मसुज्ञते ते परिणतप्रज्ञे कवेली गिरा.^{१५}

: संदर्भ ::

(१) इदं कविभ्यः पूर्वभ्यो नमोवाकं प्रशास्महे । विन्देम देवतां वाचममृतामात्मन
कलाम् ॥

उत्तरराम चरित १-१, पृ-५८, पार्थ पब्लिकेशन, अमदावाए, बी७
आवृत्ति-१९९८

(२) उत्तररामचरित - अनुवाएक - उमाशंकर शोधी गुर्जर ग्रंथरत्न कार्यालय
अमदावाए बी७ आवृत्ति १९५८ (१-१) पृ-५

(३) स्नेहं दयां च सौरव्यं च यदि वा जानकीमपि ।

आराधनाय लोकस्य मुच्यते नास्ति मे व्यथा ॥ उत्तररामचरित १-१२ पृ-७४

(४) उत्तररामचरित - अनुवाएक - उमाशंकर शोधी पृ-१७

(५) उत्तररामचरित - १-२० पृ-७८

(६) उत्तररामचरित - अनुवाए - पृ-२७

(७) स्मरसि सुतनु तस्मिन्पर्वते लक्ष्मणेन प्रतिविहितसपर्यासुस्थयोस्तान्यहानि ।

स्मरसि सरसतीरां तत्र - गोदावरीं वा स्मरसि च तदुपान्तेष्वावयोर्वर्तनानि ॥१-
२६, पृ. ८०

- (૯) ઉત્તરરામચરિત - અનુવાદ - પૃ. ૩૩
- (૯) ઉત્તરરામચરિત - ૧-૨૭ પૃ. ૮૦
- (૧૦) ઉત્તરરામચરિત - અનુવાદ - પૃ. ૩૩
- (૧૧) વહી પૃ-૩૫
- (૧૨) एतस्मिन्मदकलमल्लिकाक्षपक्षव्याधूतस्फुरदुस्वप्ङ्ङरीकाः।
बाष्पाम्भः परिपतनोद्गमान्तराले संदृष्टाः कुवलयिनो भ्रुवो विभागाः॥ १-३१ पृ. ८२
- (૧૩) સંસ્કૃત નાટકોનો પરિચય - પૃ. ૨૯૬
- (૧૪) लक्ष्मणः सोऽयं शैलः ककुभसुरभिर्मान्यवान्नाम
यस्मिन्निलः स्निग्धः श्रयति शिखरं नूतनस्तोयवाहः ।
- (૧૫) શ્રી ઉમાશંકરભાઈ નોંધે છે "હનુમાનનાં દર્શનથી જરીક સુખ-આનંદનો ચમકારો થયો હતો. ત્યાં વિયોગના 'સમ' ઉપર અંકનું સંગીત પાછું આવી ગયું. જોવાનું એ છે કે જણાઈ ન આવે. એ રીતે પણ કૌશલપૂર્વક કવિએ, આવ્યો મારે ફરીથી વળી શું જાનકીનો વિયોગ?" એવા રામના ઉદ્ધાર આગળ ચિત્રદર્શનની સમાપ્તિ કરી છે."
- (૧૬) इयं गेहे लक्ष्मीरियममृतवर्तिनयनयोरसावस्याः स्पर्शो वपुषि बहुलश्चन्दनरसः ।
अयं कण्ठे बाहुः शिशिरमसृणौ मौक्तिकसरः किमस्या न प्रेयो यदि परमसहयस्तु
विरहः॥ उत्तररामचरित १-३८ - पृ. ८६
- (૧૭) ઉત્તરરામચરિત - અનુવાદ - પૃ. ૪૭
- (૧૮) ઉત્તરરામચરિત - ૨-૭ પૃ. ૧૦૦
- (૧૯) અનુવાદ ઉત્તરરામચરિત - ૨-૭ પૃ. ૮૧
- (૨૦) વહી પૃ. ૯૧
- (૨૧) अनिभिन्नो गभीरत्वादन्तर्गूढधन व्ययः।
पुटपाकप्रतीकाशो रामस्य करुणो रसः ॥ उत्तररामचरित ३-१ पृ. ११७
- (૨૨) અનુવાદ ઉત્તરરામચરિત ૩-૧ પૃ. ૧૦૪
- (૨૩) વહી ૩-૯ પૃ. ૧૧૭
- (૨૪) સજીવન કરનાર અને મનને સંતોષ આપનાર ચોક્કસ આ પહેલાંનો પરિચિત સ્પર્શ જ છે જે સંતાપથી ઉત્પન્ન થયેલી મૂર્છાને ઝડપથી દૂર કરીને આનંદ આપી ફરી જડતા પ્રસારે છે. ઉત્તરરામચરિત ૩-૯ પૃ. ૧૧૯
- (૨૫) ઉત્તરરામચરિત - અનુવાદ પૃ. ૧૨૧

- (२६) वही पृ. १४५
- (२७) वही पृ. १४६
- (२८) दुःखं त्यक्तुं बद्धमूलोऽनुरागः स्मृत्वा याति दुःखं नवत्वम् ।
यात्रा त्वेषा यद विमुच्येह बाष्पं प्राप्तानृण्या याति बुद्धिः प्रसादम् ॥
स्वप्नवासवदत्तम् - ३-५ पृ. ३५
- (२९) योऽयं संव्रस्तया देव्या तया बाहुर्निपीडितः।
स्वप्नेऽप्युत्पन्नसंस्पर्शो रोमहर्ष न मुच्यति ॥
स्वप्नवासवदत्तम् - पार्श्व पब्लिकेशन - अमदावाड थोथी आवृत्ति २००१ - ५-११
- पृ. ४८
- (३०) उत्तररामचरित अनुवाह ३-४२ पृ. १५३
- (३१) वही पृ. १८७
- (३२) उत्तररामचरित ५-१५ पृ. १७२
- (३३) उत्तररामचरित अनुवाह ५-११ पृ. २३६
- (३४) वही ५-२२ पृ. २६६
- (३५) वही ७-१५ पृ. ३१३
- (३६) वही ७-२० पृ. ३२३